

Л.И. Бабенко

СКИФСКОЕ ПОГРЕБЕНИЕ V в. до н. э.
ВОЗЛЕ пгт КОРОТИЧ НА ХАРЬКОВЩИНЕ

В статье опубликованы материалы погребения скифского времени у пгт Коротич, содержащего парное захоронение, сопровождавшееся погребением коня и довольно представительным инвентарем: 142 бронзовыми наконечниками стрел, 2 наконечниками копий, 2 втулками и разнообразными предметами конского снаряжения (удила, псалии, ромбовидный налобник, бляшки-розетки, пряжки и ворворки). По обширному кругу аналогий курган датирован второй четвертью V в. до н. э.

L.I. Babenko

THE 5th c. BC SCYTHIAN BURIAL
NEAR KOROTYCH IN KHARKIV REGION

The material from the burial of Scythian time near Korotych which included twin grave supplemented with the horse burial and quite impressive inventory — 142 bronze arrow-heads, 2 spear tips, 2 butt-weights and various harness elements — bits, cheek-pieces, rhomb-shaped frontlet, metal plates in form of rosettes and conical tubes. Due to the wide circle of analogies, the mound is dated to the second quarter of the 5th c. BC.

Н.Г. Новиченкова, Х.В. Новиченкова-Лукичева

БУДІВЕЛЬНА КЕРАМІКА З КЛЕЙМАМИ РИМСЬКОЇ ФОРТЕЦІ ХАРАКС

Статтю присвячено публікації римської будівельної кераміки з розкопок фортеці Харакс у Південному Криму, що зберігається в Ялтинському історико-літературному музеї.

Під час розкопок пам'яток Криму виявлено знахідки, пов'язані з перебуванням контингентів римських військ (Херсонес, Балаклава, Ай-Тодор, Козацька, Алма-Кермен). На будівельній кераміці зафіксовано багато клейм, розподілених на 15 типів (Сарновски 2000, с. 225). Більшість знахідок (близько 120) походять із району цитаделі Херсонеса (Антонова 1997, с. 215). Понад 70 екз. подібних знахідок було виявлено в різні роки в римському укріпленні Харакс на мисі Ай-Тодор.

Серед римських пам'яток Північного Причорномор'я укріплення Харакс посідає особливе місце. Незадовго після експедиції Плавтія Сільвана або за Флавіїв на мисі Ай-Тодор висадились моряки Равеннської ескадри для будівництва укріпленого пункту і нагляду за каботажним плаванням, що засвідчують виявлені на будівельній кераміці клейма (Блаватский 1951, с. 254). Розкопки укріплення проводили в три етапи: наприкінці XIX — на початку XX ст.

© Н.Г. НОВИЧЕНКОВА,
Х.В. НОВИЧЕНКОВА-ЛУКИЧОВА, 2009

А.М. Романов, у 1930-х рр. — В.Д. Блаватський, у 1977—1985 рр. — К.К. Орлов (Орлов 1988, с. 16—27). В останні роки з метою вивчення нижньої оборонної стіни вони були поновлені В.І. Новиченковим і Н.Г. Новиченковою (Новиченков, Новиченкова 2002; Новиченкова, Новиченков 2005). Дослідження Ай-Тодорської фортеці та пов'язаних із нею проблем римської військової присутності в Південному Криму було проаналізовано та узагальнено в працях М.І. Ростовцева (Ростовцев 1900; 1911), В.Н. Дьякова (Дьяков 1930), Н.І. Репникова (Репников 1941), В.Д. Блаватського (Блаватский 1951), Е.І. Соломонік (Соломоник 1966), С.Ю. Саприкіна (Сапрыкин 1981), Л.В. Фірсова (Фирсов 1990), К.К. Орлова (Орлов 1982; 1984; 1988), В.М. Зубаря (Зубарь 1994; 2000; 2004), Т. Сарновського та О.Я. Савелі (Sarnovskii, Savelja 1998; Сарновски 2000). Важливе місце у вивченні історії фортеці посідають пам'ятки лапідарної та керамічної епіграфіки.

З 1920-х рр. більшість матеріалів із розкопок Хараксу було зосереджено у фондах Ялтинського

музею краєзнавства, (нині Ялтинського історико-літературного музею (ЯІЛМ)). Значну частину зібраних у ньому предметів, включаючи лапідарні написи і керамічні вироби з клеймами, було втрачено під час Другої Світової війни (Блаватский 1951, с. 250—251), а ті, що збереглись, не мають наукових паспортів. Після розкопок, проведених у 1970—1980-х рр. Інститутом археології АН УРСР під керівництвом К.К. Орлова, до музею надійшли матеріали з нижньої оборонної стіни, цитаделі та терм. Окрім будівель, терм та приміщень казарми, у фортеці Харакс було відкрито два резервуари для води (Блаватский 1951, с. 282, 287; Орлов 1988, с. 21), в одному з яких виявлено багато уламків черепиці та фрагмент напису (Фирсов 1990, с. 231). Одне клеймо Равеннської ескадри на фрагменті черепиці виявив С.М. Жук на початку 1980-х рр. за кілька кілометрів на захід від Хараксу, на території санаторію «Ясна поляна» в Гаспрі (Орлов 1984, с. 310).

У ЯІЛМ зберігаються безпаспортні матеріали розкопок, проведених на місці римського укріплення на мисі Ай-Тодор А.М. Романовим наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. (можливо, також депаспортизовані з розкопок В.Д. Блаватського), а також знахідки з науковими паспортами, виявлені К.К. Орловим у 1970—1980-х рр., Н.Г. Новиченковою та В.І. Новиченковим у 2003—2005 рр. (Новиченкова, Новиченков 2003, с. 17, рис. 42, б; 2004; 2005).

Деякі екземпляри черепиці й цегли з клеймами з Хараксу наведено в працях М.І. Ростовцева, В.Д. Блаватського (Блаватский 1951, с. 287), В.М. Зубаря (Зубарь 2000, с. 189—190, рис. 16, 17), Т. Сарновського (Сарновски 2000), але до появи праці Д.В. Журавльова та Г.А. Камеліної у VIII випуску «Боспорских исследований» (2005) клеймовану кераміку з Хараксу не було зведено. Зазначені автори опублікували групу виробів у кількості 27 екз., що нині зберігаються в Державному історичному музеї у Москві (ДІМ).

Після виявлення нових, не відомих раніше типів клейм у Херсонесі, Ольвії, появи нових знахідок на Гераклеїському півострові, в Балаклаві та інших місцях зростає цікавість до керамічної епіграфіки і було підготовлено низку публікацій (Кутайсов 1986, с. 139—141; Магда, Ильина 1994, с. 157; Антонова 1997; Антонова, Костромичев 2000; Сарновски 2000). Дослідники дедалі частіше стали звертатися до матеріалів Харакса, спираючись на розроблену типологію виявлених у цьому укріпленні клейм (Блаватский 1951, с. 254). Порівняно з клеймами Херсонеса (де налічується 7 типів) різноманітність клейм із Хараксу не така значна (3 типи),

що впливає з порівняльної таблиці, складеної Т. Сарновським (Сарновски 2000, с. 230). Для нас найважливішим є те, що лише у Хараксі виявлено дві групи клейм, відсутніх на інших пам'ятках: найраніша для пам'яток Північного Причорномор'я група латинських клейм — на будівельній кераміці, виготовленій майстрами Равеннської ескадри, а також група клейм І Італійського легіону.

Донедавна з різних причин, зокрема й через тривалі перерви в дослідженні фортеці, не було праць, присвячених масовим керамічним матеріалам Хараксу — тарі, посуду та черепиці. Цю прогалину нещодавно заповнила публікація Д.В. Журавльова та Г.А. Камеліної (Журавлев, Камелина 2005), яка містить інформацію про 27 клейм із розкопок В.Д. Блаватського, що нині зберігаються в ДІМ.

У ЯІЛМ зберігаються ще 47 виробів із клеймами з Хараксу, переважно фрагменти черепиці. Після публікації попередніх результатів вивчення клейм із ЯІЛМ (Новиченкова, Новиченкова 2002), автори статті вводять у науковий обіг усю колекцію керамічних клейм Хараксу із Ялти. Разом зі зведенням Д.В. Журавльова та Г.А. Камеліної керамічних клейм Хараксу з Москви вона складе повний опис цих важливих знахідок.

Із 47 екз. фрагментованих виробів із клеймами, що зберігаються в ЯІЛМ, 37 екз. належать продукції Равеннської ескадри, 5 — І Італійського легіону, ще 5 — ХІ Клавдієвого легіону.

Група клейм Равеннської ескадри. VEX / GRAVSP. Цю аббревіатуру М.І. Ростовцев і В.Д. Блаватський розшифрували так: Vex[illatio] c[lassis] Rav[ennatis] s[umptu] p[ublico] (Ростовцев 1900, с. 156; Блаватский 1951, с. 254). Усі клейма Равеннської ескадри, що зберігаються в ЯІЛМ (37 екз.), виконано на черепиці, переважно представленій дрібними фрагментами. Більша їх частина походить із старих розкопок і не має паспортних даних. Чотири клейма — з розкопок К.К. Орлова, проведених 1978 р. на місці майбутнього будівництва резервуара для санаторію «Дніпро» (ділянка розташована в південно-західній частині укріплення, в міжстінному просторі). Ще один фрагмент із клеймом Равеннської ескадри виявлено К.К. Орловим у 1980 р. на місці цитаделі. Дрібний анепіграфічний фрагмент черепиці із зображенням листка площа було знайдено 2003 р. під час розкопок В.І. Новиченкова та Н.Г. Новиченкової, у процесі зачистки поверхні валу нижньої оборонної стіни на центральній ділянці.

За візуальними ознаками відбитки клейм суттєво не різняться один від одного, але очевидні відмінності має формувальна маса, з якої виготовлено черепицю. Всі знайдені фрагменти черепиці поділено на 7 груп залежно від складу та кольору глини.

I група. Сім екземплярів черепиці виготовлено з червоно-коричневої глини з великими включеннями шамоту, дрібним піском, нечисленними білими частинками, великою кількістю дрібних пор овальної форми, видовжених паралельно поверхні, іноді трапляються великі пори. Поверхня черепиць ретельно заглажена, у деяких екземплярів великі включення проступають на поверхню.

1. Фрагмент черепиці з правою частиною клейма, на якому збереглося закінчення двох рядків X/AVSP. Букви з апексами, дві (S і P) злились. Інв. № 1089. Розмір фрагмента: 8,7 × 12,5 × 2 см, уцілілої частини клейма — 3,8 × 6,3 см. Розмір літер — 1,8 × 1,6 см, товщина — 0,3—0,2 см. Глибина рамки — 0,1—0,05 см. Клеймо чітке, але права його частина слабко відтиснута. Глина темна, поверхня рівна, заглажена. Фактура виробу, як у цегли (з клеймами I Італійського легіону).

2. Фрагмент черепиці з правою частиною клейма (рис. 1, 1), на якому збереглась частина нижнього рядка SP (букви з апексами, злиті у верхній частині), у верхньому рядку — частина листка. Справа — виступ. Інв. № 75439. Розмір фрагмента: 15,2 × 10,3 × 2,2 см, уцілілої частини клейма — 4,4 × 6,3 см. Розмір букв — 1,7 × 0,9 см, товщина — 0,2 см. На нижній поверхні — сліди вапнякового розчину. Клеймо рельєфне, з чіткою глибокою рамкою. Глибина рамки — 0,23—0,3 см. Відстань від букв до нижнього краю рамки — 0,5 см.

3. Фрагмент черепиці з лівою частиною клейма (рис. 1, 2). VE / G. Інв. № 75420. Розмір фрагмента: 13,8 × 10 × 2,4 см. Висота клейма — 4,4 см, довжина частини, що збереглась, — 8,5 см. Краї рамки — прямі. На місці букви R — відбиток вигорілої тріски розміром 3,2 × 1,3 × 0,8 см. Висота букв — 1,8—2 см. Поверхня заглажена менш ретельно, ніж решта черепиці цієї групи, на поверхні простежено великі включення. Клеймо відбито слабко, потерте. Від букви G нижній виступ з'єднано з нижнім краєм рамки. У виступі є зображення рельєфного навскісного хреста (букви X?).

4. Фрагмент нижньої частини черепиці із середньою частиною слабко відтиснутого клейма, бокові виступи відбито. Інв. № 75418.

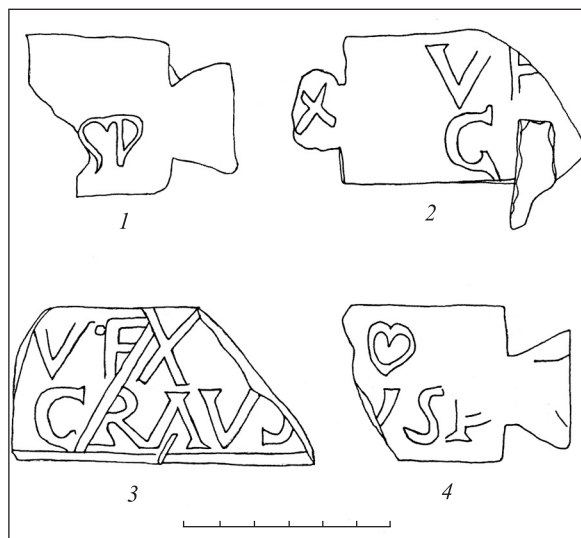

Рис. 1. Клейма I групи. Равеннська ескадра

Контури букв ледве розпізнаються. У верхньому рядку збереглась частина листка та літери VE... / GRA ... Розмір фрагмента: 13 × 9,5 × 2 см. Відстань клейма від краю черепиці — 1,2—2,9 см. Краї рамки дуже прямі. Паралельно краю рамки клейма розташовано жолобок завглибшки 0,15 та завширшки 0,18—0,2 см, на відстані 2,4 см від краю рамки. Розміри уцілілої частини клейма — 4,35 × 10,4 см. Глибина клейма — 0,05—0,1 см.

5. Фрагмент черепиці із середньою частиною клейма (рис. 1, 3). VEX / GRAVS. Інв. № 75444. Розміри фрагмента: 9,9 × 7,3 × 1,8 см, уцілілої частини клейма — 4,5 × 9,3 см. Розміри букв — 1,9—2 см, товщина — 0,3 см. Поверхня фрагмента з одного боку перепалена. Клеймо потерте. Від букви A відходить униз поєднана з краєм клейма навскісна риска. Букви R і A злиті внизу апексами.

6. Фрагмент нижньої частини черепиці, злегка ввігнутої, з правою частиною клейма, бортик черепиці відбито. Розмір фрагмента: 11,5 × 7,3 × 2,3 см, уцілілої частини клейма — 4,3 × 4,3 см. Клеймо відтиснуто на відстані 5,1—4,7 см від краю черепиці.

7. Фрагмент правого краю черепиці з правою частиною клейма, бортик черепиці відбито (рис. 1, 4). Інв. № 75431. Розмір фрагмента: 18,4 × 12,5 × 3,3 см. Ширина бортика — 2,6, висота — 3,3 см. Розміри клейма — 4,5 × 7 см. Клеймо відтиснуто паралельно нижньому краю черепиці, на відстані 6,3 см від нього. Відтиснуте слабко. У верхньому рядку — листок плюща, в нижньому — букви SP.

II група. 10 екз. черепиці виготовлено із щільної глини насиченого жовтогарячого ко-

льору, з великим вмістом дрібного піску (тому поверхня виробів шорстка), дрібних білих включень та шамоту, окремих блискіток. У більшості виробів зрідка наявні дрібні пори, видовжені вздовж поверхні, нечасто — великі.

1. Фрагмент черепиці з лівою частиною слабко відтиснутого клейма: V.. / G ... (рис. 2, 1) Інв. № 75442. Розміри фрагмента: 23,7 × 16 × 2 см, уцілілої частини клейма — 4,3 × 6,5 см. Висота букв — 1,8 см. В середині трикутного виступу рельєфне зображення навскісного хреста.

2. Фрагмент черепиці з майже цілим клеймом (рис. 2, 2). VEX / GRAVSP. Інв. № 19873. З розкопок К.К. Орлова 1978 р. на місці будівництва резервуара (розкоп «Резервуар»). Розміри фрагмента: 23,7 × 16 × 2 см, уцілілої частини клейма — 4,4 × 11,2 см. Черепицю виготовлено з використанням того самого штамп, що й наступний екземпляр (інв. № 19872). Рядки йдуть упритул один до одного, майже зливаються. Висота букв — 1,7—2 см, ширина — 0,9—2 см, товщина — 0,2—0,4 см. Букви мають апекси, перекладаина А і нижня частина G з'єднані з нижньою частиною рамки під нахилом. Паралельно одній із ліній букви Х є тріщинка завглибшки 0,4 і завширшки 0,15 см від вигорілої травинки або трісочки.

3. Фрагмент черепиці з частиною клейма VEX / GRA (рис. 2, 3), із розкопок К.К. Орлова 1978 р. на місці будівництва резервуара, № 242В за колекційним описом. Інв. № 19872. Розмір фрагмента: 5 × 5,5 × 2,5 см, уцілілої частини клейма — 4,3 × 4,3 см. Виготовлено тим самим штампом, що й № 19873.

4. Фрагмент черепиці з майже цілим клеймом, розташованим у нижній частині черепиці в перевернутому вигляді, з написом у два

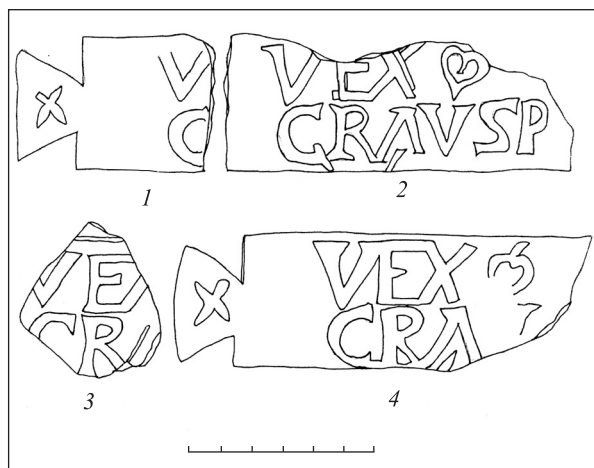

Рис. 2. Клейма II групи. Равеннська ескадра

рядки: VEX / GRAV (рис. 2, 4). З розкопок К.К. Орлова 1978 р. на місці будівництва резервуара, № 137Д за колекційним описом. Інв. № 19875. Букви слабко відтиснуто. Розмір фрагмента: 29 × 16,5 × 2,3 см. Клеймо розташовано майже паралельно до краю, на відстані 11—12,5 см від нього. Розмір уцілілої частини клейма — 4,2 × 13,3 см. Розмір букв — 1,8—1,9 × 1,7 см, товщина — 0,2—0,3 см. Рядки розташовано майже впритул. Букву Е написано разом із буквою Х. Всередині трикутноподібного виступу рамки рельєфне зображення хрестоподібного знаку (можливо, від тенії або квітки). Клеймо розташовано навскіс щодо поверхні: глибоко відтиснуте в лівій частині (до 0,3 см усередині виступу) і майже непомітне в правій частині. Букви слабко рельєфні — менше, ніж 0,1 см.

5. Фрагмент черепиці зі слабко відтиснутим клеймом (рис. 3, 1): VEX / GRAVSP. Букви слабко рельєфні. Інв. № 75438. Розміри фрагмента: 10,5 × 10,3 × 1,8 см, уцілілої частини клейма — 4,2 × 11,4 см. Висота букв — 1,8—2 см. Поверхня черепиці дещо вигнута, заглажена.

6. Фрагмент черепиці з правою частиною клейма (рис. 3, 2), з великими буквами: VEX / ... RAV. Інв. № 75437. Розміри 13 × 11,5 × 1,7 см, уцілілої частини клейма — 5 × 11,5 см. Висота букв — 1,7—2 см, ширина — 1,3—2 см, товщина — 0,2—0,3 см. Рядки йдуть упритул один до одного і нижньої рамки (відстань від неї — 0,3 см). Букви Е і Х, Р і S злиті. Від перекладаини букви А навскісна риска спускається під нахилом до краю рамки. Букви мають виразні апекси. Клеймо слабо рельєфне — слабко вдавлене і погано збереглось у результаті механічного впливу — виглядає затертим.

7. Фрагмент черепиці зі слабко прокресленим клеймом VEX GRAV ... (рис. 3, 3). Інв. № 75427. Розміри фрагмента: 11,5 × 8,5 × 2 см, уцілілої частини клейма — 4 × 8 см. Рядки написано впритул один до одного і до краю рамки. Глибина рамки — 0,5 см. Висота букв — 2 см, ширина — 1,7 см. Літери Е та Х з'єднані вгорі та внизу (під Х розташована перекладаина). Поверхня черепиці та клейма, а також дрібні сколи затерті. Від апексів А і G відходять навскісні риси, які з'єднуються з нижнім краєм рамки.

8. Фрагмент черепиці з правою частиною клейма (рис. 3, 4). У верхній частині — зображення листка плюща, в нижній — букви SP. Інв. № 75 441. Розміри фрагмента: 14,7 × 9 × 2,5 см, уцілілої частини клейма — 4,2 × 7,7 см. Глибина рамки від поверхні черепиці — 0,1—0,4 см. На нижній поверхні багато лакун — відбитків згус-

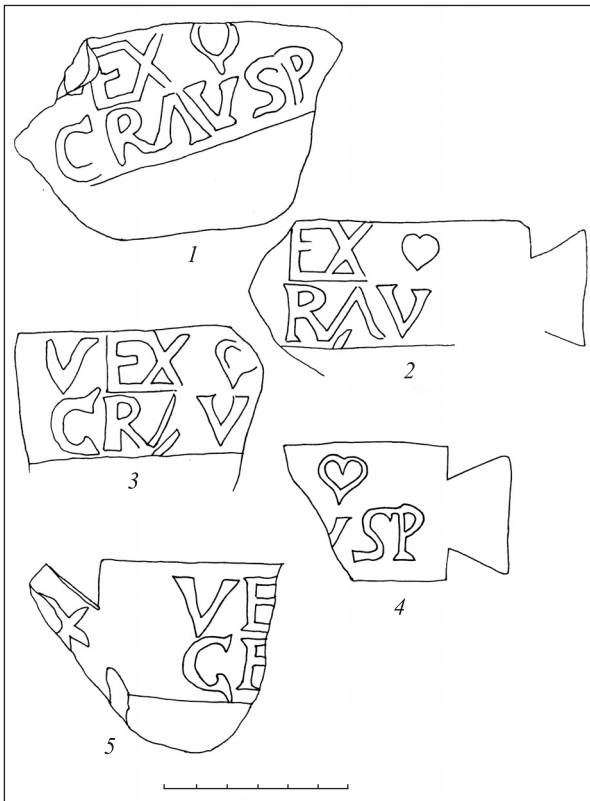

Рис. 3. Клейма II групи. Равеннська ескадра

точків глини та прилиплих до неї великих частинок, які, очевидно, були на дні форми під час формування. Висота букв — 1,7—1,8 см, ширина — 1—0,75 см, товщина 0,2—0,3 см. Відстань від нижнього краю рамки до букв нижнього рядка — 0,5 см.

9. Фрагмент черепиці з лівою частиною клейма і великими буквами з чіткими контурами: VE... / GR... (рис. 3, 5). Інв. № 1087. Розміри фрагмента: 13,2 × 11,6 × 2,5 см. Клеймо відбито в нижній частині черепиці в перевернутому вигляді, на відстані 4,75—5,4 см від краю. Розміри вцілілої частини клейма — 4,4 × 7,7 см. Висота букв — 1,7—1,8 см. У трикутноподібному виступі — зображення тенії або квітки. Обидві сторони черепиці заглажені, але нижня оббита.

10. Фрагмент нижньої частини черепиці з лівою частиною клейма: VE... / GRA... Інв. № 75424. Розміри фрагмента: 17,4 × 19,2 × 2,5 см, уцілілої частини клейма — 4,4 × 7,3 см. Висота букв — 1,9 см. Клеймо розташовано паралельно нижньому краю черепиці, на відстані 12,2—12,3 см від нього.

III група. Черепицю цієї групи (4 екз.) виготовлено із щільної коричневої глини з червоним або рожевим відтінком. Вона має ідеально гладеньку поверхню, знизу також ре-

тельно заглажена. Тісто містить дрібний пісок та шамот, рідко білі включення, дуже рідко блискітки. Пори рідкі, видовжені паралельно поверхні.

1. Фрагмент черепиці з клеймом (рис. 4, 1) має ідеально гладеньку з обох боків поверхню, зберегла права частина клейма з частиною напису X / ...RAVSP. Інв. № 75440. Клеймо рельєфне, глибоке, відтиснуте тим самим штемпелем, що й на фрагменті № 75429 цієї ж групи. Розміри фрагмента: 12 × 7 × 2,2 см, уцілілої частини клейма — 4,6 × 9,9 см. Висота букв — 1,7 см, товщина — 0,2—0,3 см. Відстань від нижньої частини рамки до нижнього рядка — 0,5—0,6 см. Букви R і A з'єднано в нижній частині, S і P — у верхній. Цікава форма букви A, що має навскісну маленьку перекладину.

2. Фрагмент черепиці з правою нижньою частиною клейма. Інв. № 75429 (рис. 4, 2), аналогічне інв. № 75440. У верхній частині — зображення листка плюща, в нижній — RAV... Розміри фрагмента: 11 × 14 × 2,4 см, клейма — 3,8 × 9 см.

3. Фрагмент черепиці з частиною верхнього рядка клейма (рис. 4, 3): VEX. Інв. № 75433. Розміри фрагмента черепиці: 10,8 × 8,3 × 1,8 см, клейма — 2,3 × 6,5 см. Висота букв — 1,9 см.

4. Фрагмент черепиці з клеймом, ліва частина якого відбита (рис. 4, 4). VEX / GRAVSP. Інв. № 75422. Розміри фрагмента: 23,7 × 16 × 2 см, уцілілої частини клейма — 4,5 × 11,5 см. Поверх-

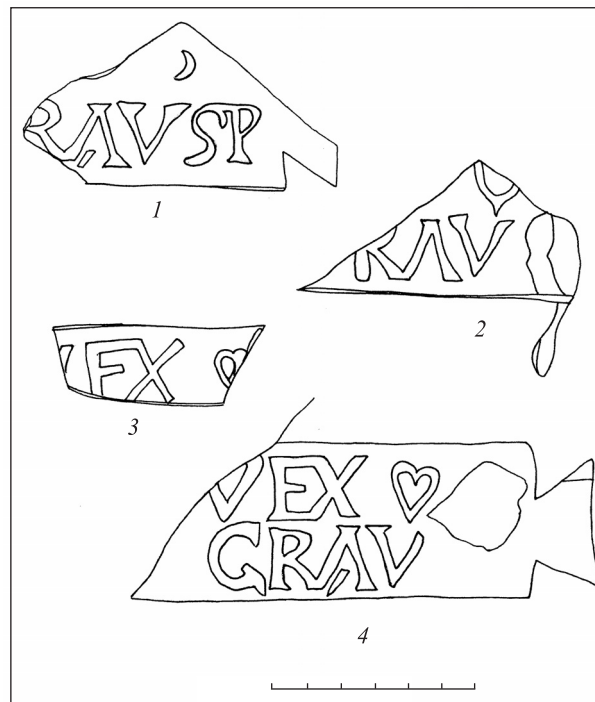

Рис. 4. Клейма III групи

ня ідеально рівна з двох боків, зі слідами вапнякового розчину. Висота букв — 1,7—1,8 см.

IV група. Черепицю цієї групи (5 екз.) виготовлено зі щільної темно-червоної з коричнювато-рожевим відтінком глини. Тісто містить багато дрібного піску та шамоту, дрібних білих включень. Пори рідкісні. Поверхня шорстка через велику кількість піску.

1. Фрагмент черепиці з лівою частиною клейма (рис. 5, 1) з написом VEX / GRA ... Інв. № 75430. Розміри фрагмента: 11,5 × 8,7 × 2 см, уцілілої частини клейма — 4,5 × 8,5 см. Висота букв — 1,9 см. Аналогічне клеймо відбито на черепиці № 1076 V групи (рис. 5, 6). Поверхня затерта, багато вищербин та збоїв. Унизу на черепиці сліди вапнякового розчину.

2. Фрагмент черепиці з правим краєм клейма, розташованим на краю черепиці, паралельно нижньому краю, на відстані 4 см. Інв. № 32697. Походить із розкопок К.К. Орлова 1980 р. у приміщенні терм, № 150 за колекційним описом. Розміри фрагмента: 12,8 × 10,5 × 2 см, уцілілої частини клейма з трикутним виступом і хрестоподібним знаком усередині — 4 × 4,2 см. На краях сколів помітні сліди вапнякового розчину. Збереглась лише нижня частина букви Р.

3. Фрагмент черепиці з правою частиною клейма з двох рядків: листка плюща в верхній частині та букв ... SP — у нижній. Інв. № 75426. Розміри фрагмента: 17,7 × 7,3 × 2,6 см, уцілілої частини клейма — 4,6 × 5,3 см. Краї клейма чіткі, рівні, букви не рельєфні, з'єднані у верхній частині. У трикутному виступі — слабо відтиснутий навскісний хрестик. Висота букв — 1,7—2 см.

4. Фрагмент черепиці з верхньою частиною клейма, з буквами верхнього рядка VEX (рис. 5, 2). Інв. № 75419. Розміри фрагмента: 16,3 × 8,3 × 1,8 см, клейма — 2,5 × 8 см. Висота букв — 2 см. Клеймо рельєфне, з чіткою рамкою з прямими краями. Верхня лінія літер рівна, між рамкою та краєм букв — жолобок завширшки 0,4—0,5 см. Глибина рельєфу букв — 0,1 см. Буква Е з'єднана вгорі з літерою Х.

5. Фрагмент черепиці з правою частиною клейма, краї по боках відбиті, із зображенням листка та написом ...EX / ...RAV ... Інв. № 75432. Клеймо сильно потерте. Рельєф букв не чіткий. Розміри фрагмента черепиці: 12 × 5,8 × 2 см, уцілілої частини клейма — 4,3 × 5,4 см. Висота букв — 2 см.

V група. П'ять екземплярів черепиці цієї групи виготовлено із щільної червонувато-коричневої глини з білими включеннями, дрібними і вели-

кими порами, піском і шамотом. Поверхня заглажена.

1. Фрагмент черепиці з лівою частиною клейма з написом VEX / GR... Інв. № 75436. Розміри фрагмента черепиці: 9,7 × 6,6 × 2,1 см, уцілілої частини клейма — 4,4 × 8 см. Висота букв — 2 см. Клеймо замазане вапняковим розчином.

2. Фрагмент черепиці з верхньою частиною клейма (рис. 5, 3) та написом ... EX поруч із листком плюща. КП 19874. Походить із розкопок К.К. Орлова 1978 р. на місці будівництва «Резервуара». № 242А за колекційним описом. Розміри фрагмента черепиці: 7 × 5,5 × 1,5 см, уцілілої частини клейма — 3,8 × 5,4 см. Висота букв — 1,8 см.

3. Фрагмент черепиці з верхньою правою частиною клейма (рис. 5, 4). Збереглись верхня частина букви Х і зображення листка плюща. Інв. № 32694. Походить із розкопок К.К. Орлова в цитаделі, № 152 за колекційним описом. Розміри фрагмента черепиці: 7 × 8 × 2 см, уцілілої частини клейма — 3,2 × 6,5 см. Клеймо розташоване на відстані 3,5 см від краю черепиці.

4. Фрагмент черепиці з лівою частиною клейма (рис. 5, 5), з'єднано з двох деталей. VEX / GRA. Інв. № 75434, 75435. Спільні розміри: 15 × 11,2 × 1,6 см, уцілілої частини клейма — 4,2 × 9 см. Ретельно заглажена верхня поверхня, на нижній — сліди цем'яного розчину.

5. Фрагмент черепиці з клеймом, інв. № 1076 (рис. 5, 6), відбито тим самим штампом, що й на черепиці № 75430. VEX / GRA... Розміри фрагмента: 9,8 × 5,5 × 1,9 см, уцілілої частини клейма — 4,4 × 4,3 см.

VI група. Два екземпляри черепиці цієї групи виготовлено із щільної целясто-червоної глини, з піском, шамотом, дрібними та великими білими включеннями, дрібними та великими порами.

1. Фрагмент черепиці з правою нижньою частиною клейма, збереглись літери SP. Інв. № 75425. Розміри фрагмента: 13,5 × 9,8 × 2 см, уцілілої частини клейма — 3,6 × 5,5 см. На поверхні сліди вапнякового розчину.

2. Фрагмент правого нижнього кутка черепиці з бортиком і правою частиною клейма (рис. 6, 1). У верхньому рядку збереглись буква Х і зображення листка. Інв. № 75423. Розміри фрагмента: 25 × 13,3 × 3,2 см, уцілілої частини слабо відтиснутого клейма — 4,2 × 8,5 см. Висота бортика — 4,5 см.

3. Фрагмент черепиці з невеликою частиною клейма із зображенням листка плюща (рис. 6, 2). Інв. № Н/В 31186. З розкопок В.І.

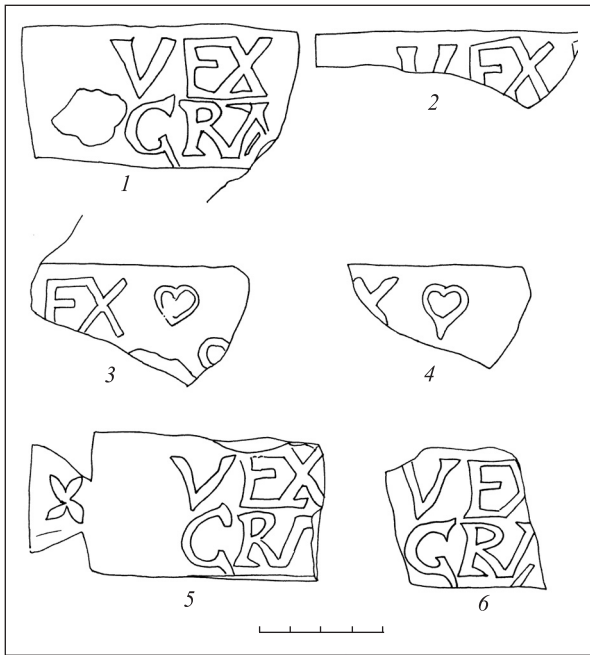

Рис. 5. Клейма IV і V групи

Новиченкова та Н.Г. Новиченкової 2003 р. на центральній ділянці нижньої оборонної стіни, виявлений на поверхні валу, разом із монетою Антоніна Пія. Розміри фрагмента: $4,5 \times 5,3 \times 2$ см, уцілілої частини клейма — $3 \times 4,8$ см. Поверхня потерта.

VII група. Черепицю цієї групи (3 екз.) виготовлено із щільної рожево-бежевої глини з білими включеннями, шамотом, дрібними рідкими блискітками, дрібним піском та дрібними порами.

1. Фрагмент нижньої частини черепиці з частиною клейма, збереглися літери GRA ... (рис. 7, 1). Інв. № 75421. Розміри фрагмента: $14,3 \times 7,6 \times 2,6$ см, уцілілої частини клейма — $3,3 \times 4,7$ см. Клеймо розташоване від краю на відстані 5,7–8 см. Поверхня вкрита смугами від загладжування та має залишки вапна.

2. Фрагмент черепиці з краєм правої частини клейма (рис. 7, 2), всередині виступу зображення навскісного хреста (тенії). Інв. № 75428. Розміри фрагмента: $11,2 \times 11,5 \times 2,5$ см, уцілілої частини клейма — $4,35 \times 4,9$ см.

3. Фрагмент лівого нижнього кутка черепиці з клеймом (рис. 7, 3) і частиною напису VEX / GRA. Інв. № 1090. Розміри фрагмента: $22,8 \times 19,8 \times 3$ см, уцілілої частини клейма — $4,4 \times 11$ см. Клеймо розташовано на відстані 2,7–3,4 см від нижнього краю черепиці та 11,2 см — від лівого бортика. Поверхню черепиці оброблено вапном, у нижній її частині — сліди вапнякового розчину. Рельєф букв не високий. У кутку черепиці під час її формуван-

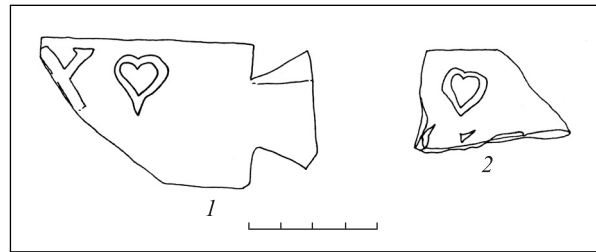

Рис. 6. Клейма VI групи

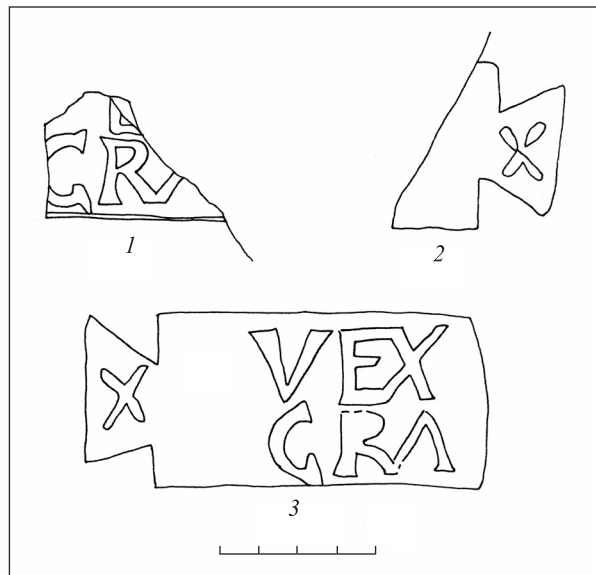

Рис. 7. Клейма VII групи

ня було зроблено паз по сирій глині завбільшки $5,8 \times 3 \times 2,2$ см.

Черепиця з клеймами Равеннської ескадри пов'язана з початковим періодом появи римських військ у Тавриці. На думку В.Д. Блаватського, це сталося, можливо, за імператора Нерона, але не пізніше епохи Веспасіана (Блаватський 1951, с. 254). Ймовірно, у другій половині I ст. на місці з'явився римський опорний пункт, створений морською піхотою Равеннської ескадри (Зубарь 1994, с. 62). Разом із постом (табором), мабуть, було побудовано маяк і підсобні приміщення (Зубарь, Сарновский 1997, с. 54).

В.Д. Блаватський згадував цеглини з клеймами Равеннської ескадри, що до війни зберігались у Ялтинському музеї (Блаватський 1951, с. 287). На жаль, нині у ялтинській колекції вони відсутні. В.Д. Блаватський вважав, що терми на Хараксі існували з початкового періоду, коли було споруджено перший ряд приміщень (Блаватський 1951, с. 291). Отже, черепицю з клеймами Равеннської ескадри зафіксовано під час розкопок цієї будівлі. В.Д. Блаватський наводить фото одного з уламків черепиці Равеннської ескадри, виявленої у кладці терм (Блаватський 1951, с. 287, рис. 25;

Зубарь 1994, с. 62, рис. 20). Ще один із фрагментів черепиці з клеймом Равеннської ескадри знайдено під час розкопок терм загоном К.К. Орлова в 1980 р. (інв. № 32697). Два інші фрагменти було виявлено 1978 р. під час розкопок на місці будівництва майбутнього резервуара для морської води санаторію «Дніпро» (Інв. № 19874, 19875). Однак загалом більшість знахідок клейм I типу не пов'язано з «чітким археологічним контекстом» і виявлено «в будівельних залишках більш пізнього часу» (Зубарь, Сарновски 1997, с. 54). Такий висновок підтверджується вкрай фрагментарним станом виявлених уламків. Усі, крім одного екземпляра, мають невеликі розміри, дуже оббиті, багато потертих або зі слідами вапнякового розчину, що свідчить про їх повторне використання. Один із фрагментів черепиці I типу знайдено під час розкопок на поверхні зруйнованої нижньої оборонної стіни в 2003 р. (Новиченкова, Новиченков 2003, с. 7, рис. 42, б).

Очевидно, ці знахідки, що гірше збереглися порівняно з клеймами I Італійського та XI Клавдієвого легіонів (як буде показано далі), свідчать про тривале перебування Равеннського флоту біля фортеці Харакс, а також значно інтенсивніше будівництво, ніж у подальшому (порівняємо з кількістю виявленої будівельної кераміки останніх двох типів), що вимагало більшої кількості черепиці та цегли, ніж у наступний період (Репников 1941, с. 122; Соломоник 1966, с. 165). Т. Сарновски має рацію, вважаючи, що ця черепиця була привізною, імовірно, з району Синопи (Сарновски 2000, с. 229), а не виготовлялась на місці, як припускалось раніше з огляду на відсутність знахідок цього типу в інших місцях. Натомість розподіл клейм в інших регіонах Таврики показує протилежну картину: повну відсутність клейм I та II типів за переважання клейм III типу (XI Клавдієвого легіону).

Група клейм Італійського легіону. Клейма I Італійського легіону з колекції ЯІЛМ містяться на трьох фрагментованих черепицях і двох цеглах зі старих розкопок Хараксу. Трирядковий напис дослідники читають так: PER L A C > / LEG I IT PRAEP / VEX MOES INF (Сарновски 2000, с. 229).

На двох черепицях (інв. № 75446 і 1088) клейма відтиснуто тим самим штампелем. Чотири вироби (дві цеглини та дві черепиці) зроблено з тієї самої глини. Вироби після випалу мають червонувато-коричневий колір, щільну консистенцію, в тісті міститься дрібний пісок, шамот різної величини, дрібні білі включення,

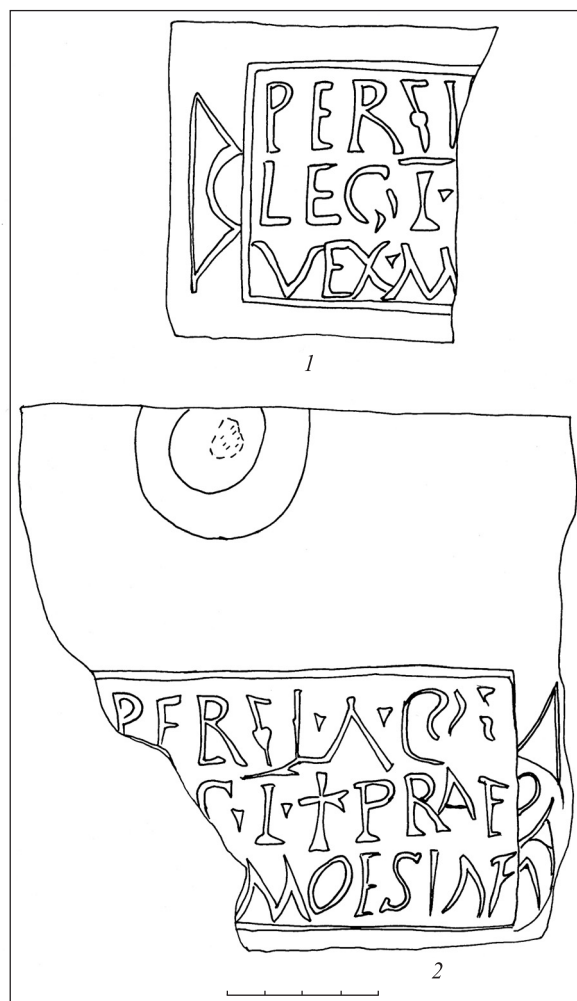

Рис. 8. Клейма Італійського легіону

видовжені пори. Вироби відрізняються багат шаровою структурою, що утворилася при формуванні. Поверхню виробів ретельно заглажено. Під час випалу на всіх чотирьох виробках утворились дрібні довгі тріщини.

П'ятий екземпляр — черепицю з маленьким фрагментом клейма — виготовлено з червонувато-оранжевої глини з коричневим відтінком, дрібним піском, дрібними білими включеннями і дуже маленькими порами (інв. № 75445). Вироби з такої глини, аналогічної групі II черепиць із клеймами VEX / GRAVSP, скоріш за все, виготовляли в одному місці.

1. Фрагмент черепиці з бортиком та лівою частиною клейма, інв. № 75446 (рис. 8, 1), відтиснуто тим самим штампом, що й № 1088. Розміри фрагмента: 23,5 × 21 × 3,1 (товщина разом із бортиком — 5,9 см), ширина бортика — 3,4 см. Розміри вцілілої частини клейма: 8 × 8,4 см. Висота букв — від 1,5 до 1,8 см. Між літерами є розподільвачі. PER L... / LEG-I-... / VEX-M... Поверхня черепиці шорстка, заглажена, з білою підсипкою.

Рис. 9. Клейма Італійського легіону

2. Фрагмент нижньої частини черепиці з клеймом (ліва частина відбита) і відбиток круглого штампу на краю черепиці (рис. 8, 2). Діаметр круглого відбитка — 4,7 см, центр збито. Інв. № 1088. Розміри фрагмента черепиці: 14,5 × 14,3 × 3 см, уцілілої частини клейма — 8 × 12,5 см. PER L-A-C... / ...G-I-I-PRAEP / ...MOES-INF. Клеймо розміщене паралельно краю черепиці, на відстані 6 см.

3. Фрагментована цегла квадратноподібної нерівної форми з клеймом (рис. 9, 1). Інв. № 1022. Один край цегли перепалений. Верхній лівий куток клейма відбито. Розміри цегли — 16,5 × 17,7 × 9 см, клейма — 7,8 × 13,6 см. Зображення наведено у працях дослідників римських старожитностей (Зубарь 2000, с. 190, рис. 17 та ін.).

4. Цегла фрагментована з правою частиною клейма (рис. 9, 2). Інв. № 1077. Розміри фрагмента: 20 × 13,5 × 8,5 см, уцілілої частини клейма — 8,3 × 9 см. L-A-C-> / ...t PRAEP / ...MOES-INF.

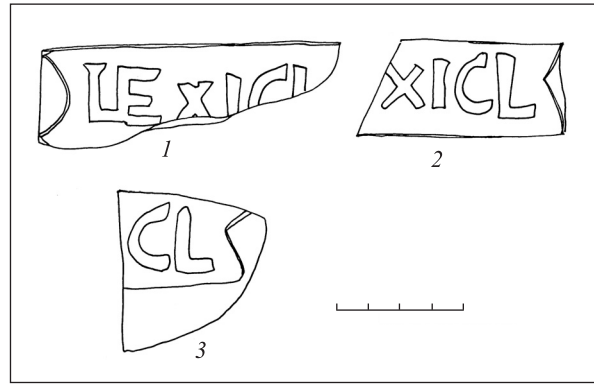

Рис. 10. Клейма XI Клавдієвого легіону

5. Фрагмент черепиці з верхньою частиною клейма (рис. 9, 3). Інв. № 75445. Розміри фрагмента: 10,5 × 8 × 3 см, уцілілої частини клейма — 3,8 × 7,3 см. Збереглися букви L-A-G. У нижній частині в порах — білі сліди від вапна.

Керамічні вироби з клеймами II типу засвідчують, що в II ст. н. е. у фортеці Харакс розмішувались солдати I Італійського легіону (Ростовцев 1900, с. 144; Блаватский 1951, с. 254). Відомо, що Херсонес також захищав цей легіон, але клейма, аналогічні виявленим на Хараксі, там відсутні. Зазначеним часом у Херсонесі датовано кілька десятків знахідок з клеймами VEMI (Зубарь, Антонова 1991, с. 87—88). Відповідно, II тип клейм із Хараксу, як і I тип, — ще одна унікальна для пам'яток римського часу в Криму група виробів (Антонова, Костромичев 2000, с. 41).

Група клейм XI Клавдієвого легіону. LE XI CL. Чотири фрагменти черепиці та один уламок цеглини з клеймами XI Клавдієвого легіону виявлено під час розкопок терм К.К. Орловим у 1980 р. Їх відтиснуто різними штампами на виробках, виготовлених із однакової червоної глини з рожевим відтінком. Глина мала щільну консистенцію. Тісто містить дрібні білі вclusions і видовжені пори, що утворилися під час формування. Поверхня виробів гладенька, ангоб відсутній. Найповніше збереглися два

Таблиця. Кількісне співвідношення клейм за типами знахідок із Хараксу

Пам'ятка	Ялта (ЯІЛМ)	Москва (ДІМ)	Всього
Равеннська ескадра	37	22	59
I Італійський легіон	5	1	6
XI Клавдіїв легіон	5	4	9
Загальна кількість	47	27	74

клейма, решта — сильно фрагментовані. Букви мають чіткі контури. Всі клейма мають прямокутну рамку з прямими контурами та рельєфними виступами по боках, ліворуч — напівкруглий, праворуч — трикутний.

1. Фрагмент цегли з частиною клейма LEG XI CL (рис. 10, 1). Інв. № 32699. Із розкопок терм 1980 р., № 146 за колекційним описом. Розміри фрагмента: $11,5 \times 10,5 \times 5,6$ см, уцілілої частини клейма — $3,3 \times 9,3$ см. Розмір букв — $1,8 \times 1,4$ см.

2. Фрагмент черепиці з правою частиною клейма XI CL (рис. 10, 2). Інв. № 32696. Із розкопок терм 1980 р., № 149 за колекційним описом. Розміри фрагмента: $11 \times 7,5 \times 2,8$ см, уцілілої частини клейма — $3 \times 6,3$ см. Розміри букв — $2 \times 1,1$ см.

3. Фрагмент черепиці з правою частиною клейма CL (рис. 10, 3). Інв. № 32698. Із розкопок терм 1980 р., № 148 за колекційним описом. Розміри фрагмента: $6,5 \times 4,8 \times 1,8$ см, уцілілої частини клейма — $3 \times 3,8$ см. Розмір букв — $2,1 \times 1,1$ см. Поверхня оббита та подряпана.

4. Фрагмент черепиці з лівою частиною клейма L. Інв. № 32695. Із розкопок терм 1980 р., № 151 за колекційним описом. Розміри фрагмента черепиці: 9×8 см, уцілілої частини клейма — $2,2 \times 3,2$ см. Висота букви — 1,9 см.

5. Фрагмент черепиці з цілим клеймом LEG XI CL. Інв. № 32691. Із розкопок терм 1980 р., № 147 за колекційним описом. Розміри фрагмента: $25 \times 10 \times 2,5$ см, клейма — $2,5 \times 9,8$ см. Розмір букв — 2×1 см.

Усі п'ять фрагментів виробів із клеймами III типу (Блаватский 1951, с. 256) походять із розкопок терм 1980 р. Жодної старої знахідки не збереглося. В.Д. Блаватський згадував уламок черепиці з клеймом Клавдієвого легіону, знайдений

в арці в північно-західному кутку терм (Блаватский 1951, с. 287). Два клейма III типу, що зберігаються в ДІМ, також було знайдено В.Д. Блаватським під час розкопок терм (Блаватский 1951, с. 256).

Керамічні вироби з клеймами цього типу було виявлено на всіх пам'ятках, пов'язаних із дислокацією римських солдатів: у Херсонесі, Балаклаві, Хараксі, Алма-Кермені, висоті Козацькій (Борисова 1961, с. 44; Высотская 1972, с. 55; Зубарь 1994, с. 71; Сарновски 2000, с. 230). Згідно з епіграфічними пам'ятками, солдати XI Клавдієвого легіону розмішувались у Тірі та Ольвії, де також виявлено подібні клейма. В Херсонесі це найпоширеніший тип клейм серед знахідок, а форма та розміри клейма на херсонеській черепиці збігаються з клеймами на цеглі фортеці Харакс (Борисова 1961, с. 44).

Глина з представлених у ЯІЛМ черепиць, вивчених нами, аналогічна описаній В.В. Борисовою для фрагментів неангобованої черепиці (Борисова 1961, с. 41). У херсонеських гарнізонних майстернях черепицю виготовляли з добре відмудленої глини червоного відтінку, вироби вирізняли щільність та вишуканість обробки (Зубарь 1994, с. 80). Отже, схарактеризовані знахідки III типу — це уламки будівельної кераміки, яку привозили в Ай-Тодорську фортецю з Херсонеса.

Кількісне співвідношення клейм за типами знахідок із Хараксу, що зберігаються в ДІМ (Журавлев, Камелина, 2005 с. 350) та ЯІЛМ, наведено в таблиці.

Сподіваємося, що повна публікація клейм, відтиснутих на будівельній кераміці Хараксу з ДІМ та ЯІЛМ, стане корисним матеріалом для вивчення римської військової присутності в Тавриці.

Антонова И.А. Административное здание Херсонесской вексилляции и фемы Херсона (по материалам раскопок 1989—1993 гг.) // *Хсб.* — 1997. — В. 8. — С. 10—22

Антонова И.А., Костромичев Д.А. Римские гарнизоны Юго-Западного Крыма по данным керамических клейм // *МАИЭТ.* — 2000. — Т. 7. — С. 45—50.

Антонова И.А., Костромичев Д.А. Латинские клейма на строительной керамике из Херсонеса // *Сарновски Т., Савеля О.Я.* Балаклава. — Варшава, 2000. — С. 215—218.

Блаватский В.Д. Харакс // *МИА.* — 1951. — 19. — С. 250—291

Борисова В.В. Черепица с клеймами римских легионов // *СХМ.* — 1961. — Вып. 2. — С. 39—45.

Высотская Т.Н. Поздние скифы в Юго-Западном Крыму. — К., 1972.

Дьяков В.Н. Древности Ай-Тодора // *Труды Алушкинского истор.-быт. музея.* — Ялта, 1930. — В. 1.

Журавлев Д.В., Камелина Г.А. Клейма на строительных материалах в собрании Государственного исторического музея // *Боспорские исследования.* — 2005. — Вып. VIII. — С. 350—360.

Зубар В.М. Нотатки з латинської епіграфіки Херсонеса і Харакса // *Археологія.* — 1990. — № 2.

Зубарь В.М. Херсонес Таврический и Римская империя. — К., 1994.

Зубарь В.М. Римская крепость Харакс // *Stratum plus.* — 2000. — № 4. — С. 176—200.

Зубарь В.М. Римские гарнизоны Таврики. Некоторые итоги и перспективы исследований // *Памятники Южного берега Крыма: вчера, сегодня, завтра.* — Ялта, 2004. — С. 8—13.

- Зубарь В.М., Антонова И.А.* Об интерпретации и датировке клейм с аббревиатурой VEM I из Херсонеса // ВДИ. — 1991. — № 2. — С. 80—88
- Зубарь В.М., Савеля О.Я., Сарновский Т.* Нові латинські написи з римського храму в околицях Херсонеса Таврійського // Археологія. — 1997. — № 4. — С. 67—88
- Зубарь В.М., Сарновский Т.* Новая строительная надпись с Ай-Тодора и некоторые вопросы римской военной организации в Таврике во второй половине II в. н. э. // ВДИ. — 1997. — № 4.
- Кутайсов В.А.* Новые находки легионных клейм в Херсонесе // Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры. — К., 1986. — С. 139—141.
- Магда А.В., Ильина О.М.* Комплекс строительной керамики первых веков нашей эры из портового района Херсонеса // Древности. — Харьков, 1994. — Вып. 1. — С. 153—164.
- Новиченков В.И., Новиченкова Н.Г.* О нижней оборонительной стене римской крепости Харакс // МАИЭТ. — 2002. — Т. 9. — С. 27—36.
- Новиченкова Н.Г.* Раскопки римской крепости Харакс в 2003 году // IX Дмитриевские чтения. — Ялта, 2004. — С. 84—89.
- Новиченкова Н.Г., Новиченкова К.В.* Керамические клейма как источник по изучению римского присутствия в Таврике // Альманах КГГИ. — Ялта, 2002. — Вып. 4. — С. 51—52.
- Новиченкова Н.Г., Новиченков В.И.* Отчет об археологических исследованиях нижней оборонительной стены Харакс в 2003 году // НА АІА НАНУ.
- Новиченкова Н.Г., Новиченков В.И. П.И.* Кеппен об укреплении на мысе Ай-Тодор (возвращаясь к первоисточнику) // Світ знань. — 2004. — № 5—6. — С. 60—63.
- Новиченкова Н.Г., Новиченков В.И.* Археологические данные о нижней оборонительной стене Харакса // АДУ 2003—2004 рр. — Запоріжжя, 2005. — С. 241—242.
- Орлов К.К.* Раскопки терм Харакса // АО. — 1981. — М., 1982. — С. 298—299.
- Орлов К.К.* Работы Ай-Тодорского отряда // АО. — 1982. — М., 1984. — С. 309—310.
- Орлов К.К.* Архитектурные комплексы Харакса // Архитектурно-археологические исследования в Крыму. — К., 1988. — С. 16—27.
- Репников Н.И.* О характере римской оккупации Южного берега Крыма // СА. — 1941. — 7. — С. 121—128.
- Ростовцев М.И.* Римские гарнизоны на Таврическом полуострове // ЖМНП. — 1900. Март.
- Ростовцев М.И.* Святилище фракийских богов и надписи бенефициариев в Ай-Тодоре // ИАК. — 1911. — Вып. 40. — С. 1—42.
- Сапрыкин С.Ю.* Черепица с клеймами римского легиона из усадьбы хоры Херсонеса // КСИА. — 1981. — Вып. 168. — С. 58—62.
- Соломоник Э.И.* О римском флоте в Херсонесе // ВДИ. — 1966. — № 2. — С. 165—171.
- Сарновски Т., Савеля О.Я.* Балаклава. — Варшава, 2000. — С. 225—230.
- Фирсов Л.В.* Исары. Очерки истории средневековых крепостей Южного берега Крыма. — Новосибирск, 1990.
- Sarnovski T., Savelja O.J.* Das Dolichenum von Balaklawa und die römischen Streiskrafte auf der Südkrim // Archeologia. — 1998.

Одержано 11.11.2008

Н.Г. Новиченкова, К.В. Новиченкова-Лукичева

СТРОИТЕЛЬНАЯ КЕРАМИКА С КЛЕЙМАМИ РИМСКОЙ КРЕПОСТИ ХАРАКС

В статье приведены данные, описание внешнего вида, а также состав глины, из которой изготовлены 47 экз. изделий строительной керамики из римской крепости Харакс, хранящихся в собрании Ялтинского историко-литературного музея: 37 экз. с клеймами Равеннской эскадры, 5 — I Итальянского легиона, 5 — XI Клавдиева легиона.

N.H. Novychenkova, K.V. Novychenkova-Lukycheva

BUILDING POTTERY WITH THE STAMPS FROM THE ROMAN FORTRESS CHARAX

The article presents the exact data and description of appearance and composition of clay of 47 items of building pottery from the Roman fortress Charax, kept at the Yalta Historical-Literary Museum: 37 items are with stamps of Ravenna squadron, 5 are of the I Italica legion, and 5 are of the XI Claudia legion.